

V Warsztaty kitabistyczne, Sokółka 18-20 lutego 2016 r.

(sprawozdanie merytoryczne)

W Sokółce w dniach od 18 do 20 lutego 2016 r. odbywały się piąte międzynarodowe interdyscyplinarne warsztaty kitabistyczne pn. *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Opis filologiczno-historyczny najstarszego przekładu Koranu na język słowiański – transpozycja zabytku i obszary badawcze*. Uczestniczyli w nich członkowie Zespołu realizującego projekt „TEFSIR” – z Polski, Białorusi i Litwy. Nadrzędnym celem spotkania było podsumowanie prac podjętych w ramach projektu oraz prezentacja wstępnych ustaleń w zakresie wyznaczonych przez Czesława Łapicza i Joannę Kulwicką-Kamińską obszarów badawczych dla wieloaspektowego (filologiczno-historycznego) komplementarnego opracowania najstarszego tłumaczenia Koranu na język słowiański. Podstawę źródłową dla wnioskowania o zmienności w czasie i przestrzeni grafii, ortografii oraz języka tekstów piśmiennictwa Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej: WKL), stanowiły transliteracje sur I, XXXVI oraz CX-CXIV z kilkunastu rękopiśmiennych tefsirów oraz dwóch kompletnych tefsirów odległych w czasie o 167 lat, mianowicie rękopisu z Olity – 1723 r. (ok. 1000 stron) oraz rękopisu Józefowa – 1890 r. (ok. 1200 stron), wykonane w ramach projektu „TEFSIR”. Jako materiał porównawczy uwzględniono również transliteracje (transkrypcje) innych tekstów piśmiennictwa Tatarów WKL: kitabów, chamailów i tefsirów dostępnych w kitabistycznej literaturze przedmiotu. Wyznaczono ponad dwadzieścia obszarów badawczych, a wnioski z badań zaprezentowano w dwóch panelach tematycznych – *Ustalenia w zakresie języków słowiańskich* i *Ustalenia w zakresie języków orientalnych*. Ważnym tematem spotkania było zapoznanie się z opiniami ekspertów na temat opracowanego przez Zespół systemu transliteracji. Opracowanie tego systemu było najtrudniejszym i najbardziej czasochłonnym zadaniem. Dla porównania – prace nad transliteracją czy transkrypcją zabytków staropolskich obejmują często okres kilkudziesięciu lat – por. *Kazania świętokrzyskie* („*Kazania świętokrzyskie*”. Nowa edycja. Nowe propozycje badawcze, Warszawa 2009). Jeśli chodzi o tatarskie rękopisy to pierwsze amatorskie próby transliteracji fragmentów rękopiśmiennych zabytków Tatarów WKL sięgają XIX w. Jednakże teoretyczne opracowanie tego zagadnienia, tj. systemu transliteracji i transkrypcji tatarskiego piśmiennictwa, oparte na graždance, ukazało się w Wilnie, w 1968 r. – por. А.К. Антонович, *Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система*. Oparty na łacince system transliteracji i transkrypcji rękopiśmiennych tatarskich tekstów zawdzięczamy natomiast prof. Cz. Łapiczowi z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w

Toruniu (por. *Kitab Tatarów litewsko-polskich. Paleografia. Grafia. Język*, Toruń 1986). Jednakże mimo istnienia pewnej tradycji kitabistycznej w tym zakresie (por. Antonowicz, Czekmonas, Łapicz, Miszkinienė) badacze stosowali doraźnie opracowane autorskie systemy transkrypcyjne oraz transliteracyjne, wyposażone w klucz umożliwiający odczytywanie i określający (choćby w przybliżeniu) wartości dźwiękowe znaków transkrypcyjnych. Powodowało to, iż identyfikacja terminów i nazw, mających ten sam źródłosłów arabski, lecz różnie w różnych pracach transliterowanych lub transkrybowanych, była w wielu wypadkach trudna lub wręcz niemożliwa. Nie ustalono bowiem dotąd jednolitego i uniwersalnego systemu zarówno transliteracji, jak i transkrypcji tatarskich tekstów przekładowych z alfabetu arabskiego na alfabet łaćniński czy cyrylicę. Podstawowy warunek rozwoju badań w obrębie kitabistyki to zatem opracowanie uniwersalnego, akceptowanego i stosowanego przez wszystkich (lub większość) badaczy, systemu transliteracji oraz transkrypcji tatarskich zabytków. Szczegółowo można bowiem wskazać przyczyny powodujące trudności w ich odczytywaniu. Należą tu: przeważający zapis fonetyczny, powodujący dialektalne różnicowanie się kolejnych kopii i gromadzenie w jednym zabytku cech różnych dialektów, często odległych geograficznie; rozwarstwienie chronologiczne zabytków, czyli obecność cech językowych polskich i białoruskich od w. XVI aż po czas powstania kopii; współistnienie w tekstach co najmniej czterech języków: arabskiego, tureckiego, polskiego i białoruskiego; silny wpływ norm oraz zwyczajów grafii i ortografii arabskiej i tureckiej, a w późniejszych zabytkach grafii i ortografii białoruskiej i polskiej; bierne powielanie tekstów przez późniejsze pokolenia kopistów, nieznających nie tylko języków orientalnych, ale nawet alfabetu arabskiego. Kopie tekstów muzułmańskich powstawały w okresie od XVI do XX wieku, a w tym czasie języki, w jakich tworzono XVI-wieczne oryginały, w sposób oczywisty ewoluowały, co powodowało kumulowanie się w kolejnych kopiach faktów językowych zróżnicowanych zarówno w czasie, jak i w przestrzeni. W tekstach muzułmanów znajdziemy także cechy dialektalne i gwarowe, tłumaczące się bądź idiolektem kopisty, bądź miejscem, w którym powstała konkretna kopia. Ponadto na język tatarskich rękopisów oczywisty wpływ miały najważniejsze języki świata islamu – arabski, turecki i perski. Teksty te są więc zróżnicowane na wszystkich poziomach ich językowej struktury.

Można więc postawić pytanie, czy w ogóle jest możliwe stworzenie uniwersalnego systemu transkrypcji i transliteracji zabytków piśmiennictwa Tatarów WKL, czy też zadaniem badaczy będzie adaptacja istniejących już propozycji A.K. Антоновича i Cz. Łapicza oraz indywidualne dostosowanie ich do konkretnych zabytków?, zwłaszcza iż system transliteracji tekstów pisanych alfabetem arabskim na alfabet łaćniński musi umożliwić zachowanie

indywidualnych cech grafii poszczególnych zabytków, musi gwarantować zachowanie wszystkich odrębności ortografii oryginału. Istotne jest więc konsekwentne podporządkowanie każdej literze arabskiej tego samego odpowiednika literowego łacińskiego, co wykluczyłoby swobodę i subiektywizm interpretacyjny wartości literowych i dałoby możliwość wiernego odtworzenia oryginalnego zapisu.

W procesie konwersji alfabetu arabskiego na łacinkę i/lub cyrylicę powinny zatem być zachowane:

1. Cechy, które mają związek z umiejscowieniem rękopisu „w czasie i przestrzeni”, tj. pomagają datować zabytek na podstawie odzwierciedlonych w nim faktów językowych i graficznych;

2. Fakty językowe, pozwalające związać konkretną kopię z obszarem dialektalnym, na którym powstała, bądź z którego wywodzi się jej kopista;

3. Fakty językowe, pomocne dla odróżnienia i datowania różnorodnych warstw językowych, obecnych w każdym tatarskim rękopisie (za Cz. Łapicz, *Transkrypcja czy transliteracja tekstów muzułmanów litewsko-polskich pisanych alfabetem arabskim? (Wprowadzenie do dyskusji)*, [w:] „Kalbotyra” LIV (2), Vilnius 2009, s. 217).

Międzynarodowy, interdyscyplinarny Zespół podjął zadanie transliteracji tatarskiego *tefsiru* – zabytku o najwyższej randze, albowiem pierwszego przekładu Koranu na język słowiański. Rezultaty tej pracy ocenili eksperci: arabista – prof. Katarzyna Pachniak, Katedra Arabistyki i Islamistyki, Wydział Orientalistyczny UW, białorutenista – prof. Ała Kożynowa, Katedra Teoretycznego i Słowiańskiego Językoznawstwa, Białoruski Uniwersytet Państwowy oraz polonista – prof. Bogdan Walczak, Zakład Lingwistyki Antropologicznej UAM i Zakład Języka Polskiego PWSZ im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim (por. zakładka Opinie ekspertów – www.tefsir.umk.pl).

Recenzenci zgodnie zaakceptowali zarówno wypracowany przez Zespół system transliteracji, jak i opracowaną przez Czesława Łapicza i Joannę Kulwicką-Kamińską *Instrukcję*. Jednakże dopracowania wymagają: realizacja znaku fatha jako *e* (zapis w wyrazach orientalnych objaśniony w nocie), a wszelkich połączeń alifu z diakrytami jako *a* oraz pewna dowolność interpretacyjna w odniesieniu do znaku damma (*o* lub *u*) lub waw z dammą (*ō* lub *ū*) [Ważną cechą, określającą chronologię zabytku, jest oznaczanie fonemów *o* i *u*. W tekstach z XVII i XVIII w. fonemy te nie są rozróżniane. Jeden wyraz może zatem – w zależności od przyjętej interpretacji – mieć różne formy, np. *každy/koždy/kuždy*. Każda z nich jest poprawna, ale który wariant wybrać? W odniesieniu do *tefsirów*, które były sporządzane

w języku polskim – opowiedziano się za interpretacją polonistyczną, ale to do końca nie rozwiązuje problemu].

Kolejnym ważnym tematem spotkania była przyszłość badań kitabistycznych i kontynuacja prac nad wydaniem tatarskiego zabytku. Dalsze badania będą prowadzone w powołanej na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu specjalistycznej, interdyscyplinarnej jednostce naukowo-badawczej pod nazwą Centrum Badań Kitabistycznych (dalej: CBK). Do zadań statutowych CBK należą: inicjowanie, prowadzenie i koordynowanie interdyscyplinarnych i międzynarodowych działań o charakterze naukowo-badawczym, edytorskim oraz popularyzatorskim z zakresu kitabistyki (por. http://www.fil.umk.pl/pl/static_41,210_313_Centrum_Badan_Kitabistycznych.html).

Intensywne obrady prowadzono w ramach kilku sesji: *Transliteracja tefsiru Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego – zapoznanie z ekspertyzami; Obszary badawcze dla wieloaspektowego opisu zabytku – część slawistyczna, część orientalistyczna, zagadnienia interdyscyplinarne; Piśmiennictwo Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego – perspektywy badawcze. Centrum Badań Kitabistycznych.*

W ostatnim dniu warsztatów odbyło się spotkanie z tatarskimi mieszkańcami Sokółki, Białegostoku i okolic. Zaprezentowano na nim wyniki badań i odpowiedziano na szereg pytań. Z pewnością prace prowadzone w ramach projektu „TEFSIR” mają nie tylko znaczenie dla nauki, ale także dla muzułmańskiej społeczności.

Joanna Kulwicka-Kamińska